

WŁADYSŁAW CHAIM CSSR – ZAMOŚĆ

CNOTY TEOLOGALNE (EMPIRYCZNIE) ORAZ ICH KORELATY RELIGIJNE I PSYCHOLOGICZNE

Problematyka cnót (i wad) od kilku dziesięcioleci przechodzi proces dowartościowania. Jest podejmowana nie tylko w publikacjach popularnych, lecz także w ramach różnych nauk: teologii (antropologii chrześcijańskiej, teologii moralnej i duchowości), pedagogiki chrześcijańskiej, katolickiej i etyki, w psychologii, literaturze, malarstwie, w naukach stosowanych w służbie ukształtowania człowieka o „dobrym charakterze” profilowanego wg pożądanych wartości i zadań¹.

Problematyka cnót w wydaniu tradycyjnym obejmuje tzw. cnoty teologalne czyli „boskie” (wiara, nadzieja i miłość) jako strukturalne wymiary relacji z Bo-

---

KS. WŁADYSŁAW CHAIM CSSR – doktor psychologii (KUL), zajmuje się psychologią komunikacji interpersonalnej, psychologią religii, psychologią kaznodziejstwa i homiletyką. Zamieszkały w Zamościu; pracuje jako misjonarz i rekolekcjonista. Prowadzi spotkania biblijne metodą bibliologu i bibliodramy, poradnictwo w zakresie problemów inerpersonalnych, osobowościowych i duchowych. Spełnia w diecezji posługę modlitwy uzdrawiania i uwalniania. ORCID: 0000-0001-7514-5536. Kontakt: wchaim@redemptor.pl

1. Np. A. Szudra, *Szkoła charakterów. Poradnik dla nauczycieli*, Lublin 2008; C. B. Miller, *Aristotle, contemporary psychology, and the space between virtue and vice*, Davidson College Colloquium Talk, April 2015. [dostęp: 25.07.2024]; L. A. Mitchell, *Integrity and virtue: The forming of good character*, „Linacre Quarterly”, 82 (2015), s. 149–169. DOI:10.1179/2050854915Y.0000000001; D. Cloutier, A. Ahrens, *Moral theology and the virtues: integrating psychology in models of moral agency*, „Theological Studies”, 81 (2020), s. 326–347. DOI:10.1177/0040563920928563; T. Lickona, *A comprehensive approach to character building in Catholic schools*, „Journal of Catholic Education”, <https://doi.org/10.15365/joce.0102051997>.

giem, cnoty kardynalne, zwane także moralnymi lub ludzkimi (roztropność, sprawiedliwość, męstwo, umiarkowanie) ustalone jeszcze w starożytności greckiej oraz cnoty główne, „niebiańskie” wraz z ich zdegenerowanymi przeciwieństwami, czyli wadami lub grzechami głównymi; pokora – pycha (1 P 5,5b-6), chciwość – szczodropliwość (Łk 12,15), pożydlwość – czystość (Ef 5,3), zaufanie – zazdrość (Gal 5,26), umiarkowanie – brak umiaru w jedzeniu i picciu (Łk, 21,34-36), łagodność – gniew (Mt 5,21), pracowitość – lenistwo (Prz 10,4). Lista cnót i wad ma liczne biblijne uzasadnienia, mimo iż Pismo Święte nie podaje ich w sposób usystematyzowany².

1. Problematyka cnót i wad oraz ich badań empirycznych

Współczesne opracowania zarówno cnót, jak też i wad, poszerzają ich listę w powiązaniu ze współczesną kulturą, życiem społecznym i zawodowym (np. cnoty przywódcy, nauczyciela, żołnierza), stanowym (np. małżeńskie, kapłańskie, zakonne), z przynależnością religijną (np. chrześcijanina, katolika). Uwspółcześnione, sprofilowane listy cech charakteru odzwierciedlają pożądane sprawności w określonych zawodach i sposobach życia. Niniejsze badania skupiają się na cnotach teologalnych oraz cnotach i grzechach głównych.

„Cnota (łac. *virtus*) jest habitualną i trwałą dyspozycją do czynienia dobra. Pozwala ona osobie nie tylko wypełniać dobre czyny, ale także dawać z siebie to, co najlepsze. Osoba cnotliwa wszystkimi swoimi siłami zmysłowymi i duchowymi dąży do dobra; zabiega o nie i wybiera je w konkretnych działaniach” (KKK, 1883).

Według *Katechizmu Kościoła Katolickiego* (nr 1266) źródłem cnót teologalnych („boskich”) jest łaska dawana przez Tróję Najświętszą, uzdalniająca człowieka do wiary w Boga, do pokładania w Nim nadziei, miłowania i wzrastania w dobru przez cnoty moralne („ludzkie”). Te cnoty ludzkie są trwałymi postawami, stałymi dyspozycjami, habitualnymi (trwale zdolnymi) przymiotami umysłu i woli, regulującymi nasze czyny, porządkującymi nasze uczucia i kierującymi naszym postępowaniem zgodnie z rozumem i wiarą. Zapewniają one łatwość, pewność i radość w prowadzeniu życia moralnie dobrego (KKK, 1884). Cnoty moralne są zdobywane wysiłkiem człowieka. Jako owoce i załączki czynów dobrych moralnie uzdalniają władze człowieka do postępu na drodze do zjednoczenia z Bogiem (KKK, 1884). Te cnoty (roztropność, sprawiedliwość, męstwo, umiarkowanie) zwane „kardynalnymi” ze względu na ich kluczową rolę grupowania innych

2. Zob. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 1866; *Biblia Tysiąclecia*, 2002; K. Vost, *Siedem grzechów głównych. Pokonywanie wad i słabości ze św. Tomaszem z Akwinu*, Poznań 2020.

cnót wokół siebie są zalecane w Piśmie Świętym Starego i Nowego Testamentu (KKK, 1805-1809)³.

Św. Tomasz z Akwinu, który podjął się integracji klasycznej filozofii greckiej z teologią biblijną i chrześcijańską, wyjaśniał, że wiarę, nadzieję i miłość można rozumieć jako zasadniczo „teologiczne” z natury, ponieważ ich przedmiotem jest Bóg, do którego nas one kierują, zostają wlane w nas przez samego Boga oraz, że poznajemy je z objawienia ich w Piśmie Świętym. Cnoty teologalne są ponad człowiekiem, dlatego słusznie należy je nazywać nie ludzkimi, lecz „nadludzkimi”, czyli „boskimi cnotami”. Są nadprzyrodzonymi cnotami człowieka, który uczestniczy w łasce Bożej⁴. Wg św. Tomasza cztery cnoty kardynalne (*prudentia, fortitudo, temperantia, justitia*) wraz z trzema chrześcijańskimi cnotami teologalnymi (*fides, spes, caritas*) tworzą kręgosłup, za pomocą którego dąży się do prawdziwej doskonałości i ostatecznego celu życia ludzkiego. Ze względu na swój przedmiot Tomasz wyróżnia cnoty teologalne i kardynalne, ze względu na ich cel: cnoty naturalne i nadprzyrodzone, a ze względu na ich przyczynę – cnoty wlane i nabyte. Cnoty teologalne są cnotami wlanymi, natomiast cnoty kardynalne (intelektualne i moralne) są zarówno cnotami nabytymi, jak i wlanymi. Cnoty moralne zdobywamy poprzez celowe przyzwyczajanie lub powtarzalne działanie, które jest zgodne z naturą i prowadzi do doskonałości⁵. Josef Pieper opisał cnoty teologiczne jako „uszlachetnienie natury człowieka, które całkowicie przewyższa to, czym ona może być dla siebie”. Dowodzi, że cnoty teologiczne mają wymiar nadprzyrodzony, ponieważ są zakorzenione i realizowane jedynie dzięki uczestnictwu w Boskości. Inaczej mówiąc, cnota teologalna ma swoje źródło i spełnienie w Bogu⁶. Cnoty te dostosowują nasze skończone ludzkie zdolności do uczestnictwa w życiu Bożym, do bycia w relacji z Bogiem.

Doniosłość cnót teologalnych w życiu chrześcijanina powoduje, że stanowią one istotną treść nauczania katolickiego. Dowodzą tego encykliki papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka (*Redemptor hominis, Fides et ratio, Deus Caritas est, Spe salvi, Lumen fidei*) oraz tematyka katechez przez nich wygłoszanych. Papież Franciszek, podejmując kwestie związane z cnotami w związku

3. W artykule pominiemy cnoty kardynalne, ponieważ nie były uwzględniane w relacjonowanych badaniach.

4. A. W. Tao, *St. Thomas Aquinas's theory of pagan virtues: a pilgrimage towards the infused cardinal virtues*, „European Journal for the Study of Thomas Aquinas”, 34 (2015), s. 26-65, DOI: <https://doi.org/10.2478/ejsta-2015-0002>; Św. Tomasz z Akwinu, *Summa teologiczna*, <https://zwola-old.karmelicibosi.pl/p/z/formacja/summa.html>.

5. A. Gmurowski, *Cnoty nabyte i wlane. Studium porównawcze*, „Studia Gnesnensia”, 13 (1933); W. C. Mattison III, *Can Christians possess the acquired cardinal virtues?*, „Theological Studies”, 72 (2011), s. 558-585, DOI:10.1177/004056391107200304.

6. J. Pieper, *Faith, hope, love*, San Francisco 1997, s. 99-100.

z 10 rocznicą kanonizacji św. Jana Pawła II, mówił: „Patrząc na jego życie, widzimy, do czego może dojść człowiek, kiedy przyjmie i rozwinie w sobie Boże dary: wiary, nadziei i miłości”⁷.

Wiara. Autor *Listu do Hebrajczyków* (11, 1) pisze: „Wiara zaś jest poręką tych dóbr, których się spodziewamy, dowodem tych rzeczywistości, których nie widzimy”. Nawiązując do tego fragmentu, św. Tomasz z Akwinu dodaje: „Wiara jest nawykiem umysłu, dzięki któremu rozpoczyna się w nas życie wieczne, sprawiając, że intelekt przyzwala na to, co nie jest oczywiste”⁸. Łaskę wiary doskonalimy przez odkrywanie, jak Bóg nam ufa, i jak oczekuje od nas wykonania zadań, które nam zleca na ziemi. Akt wiary polega na odkryciu tego, że Bóg mi ufa i czeka, abym ja Jemu zaufałam⁹. Cnotę wiary można zatem rozumieć jako nawyk wiary w Boga i wszystko, co Bóg objawił. Przeciw wierze grzeszymy jej odmową (ateizm), a zewnętrznie – herezją, apostazją, schizmą¹⁰.

Nadzieja. Nadzieja stanowi centralne słowo wiary biblijnej. *List do Hebrajczyków* z wiarą pełną łączy także niewzruszoną nadzieję (Hbr 10,22-23). Wiara i nadzieja są ze sobą powiązane, wzajemnie się uzupełniają. Nadzieja wynika z wiary i jest spokojną pewnością, złączoną z oczekiwaniem, że coś co jest jeszcze niewidzialne rzeczywiście się wydarzy (Rz 5,5; 8, 23-25). Św. Tomasz z Akwinu charakteryzuje nadzieję jako pragnienie jakiegoś dobra, postrzegania go jako trudnego, ale nie niemożliwego do osiągnięcia. Łaskę nadziei doskonalimy przez coraz jaśniejsze dostrzeganie tego, ku czemu zmierzamy. Akt nadziei polega na tym, że pokładając w Bogu całą swoją nadzieję, spodziewamy się od Niego dóbr najwyższych¹¹. Wg encykliki *Spe salvi* (nr 32n) istotnym miejscem jej uczenia się i ćwiczenia w nadziei jest modlitwa, działanie i cierpienie oraz oczekiwanie zbawienia. Papież Franciszek bullę ogłaszającą jubileusz zwyczajny roku 2025 zatytułowaną *Spes non confudit*, ‘nadzieja zawieść nie może’ (Rz 5,5) poświęcił właśnie nadziei. Nadzieję teologiczną można zatem rozumieć jako nawyk skupiania uwagi na swoim przyszłym szczęściu w Bogu, który daje także środki do osiągnięcia tego celu, nawet wśród trudności. Przeciw nadziei grzeszymy przez zamknięcie się na najdalszą przyszłość, a najmocniej przez rozpacz, zuchwałą ufność.

7. Papież Franciszek do Polaków podczas środowowej audiencji ogólnej, 24 IV 2024.

8. I. Grochowska, *Wiara jako cnota intelektualna według Świętego Tomasza z Akwinu*, „Kwartalnik Naukowy Fides et ratio”, 44 (2020), <https://orcid.org/0000-0002-6927-6772>.

9. J. Bilczewski, *Charakter: list pasterski arcybiskupa Józefa Bilczewskiego do uczniów szkół średnich i seminariów nauczycielskich. Cz. 2, Charakter chrześcijański*, Poznań-Warszawa. 1920.

10. R. Johann, *Wiara, nadzieja, miłość*, Warszawa 1971.

11. J. Bilczewski, *Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe*, t. 2, Lwów 1922, s. 136, https://kpbk.ukw.edu.pl/Content/205201/Magazyn_295_08_HD_009.pdf [dostęp: 29.08.2024].

Miłość. Pismo Święte na różne sposoby ukazuje miłość okazywaną przez Boga ludziom, tak we wspólnocie swego ludu, jak również indywidualnie. Tę bezwarunkową miłość człowiek może odwzajemniać miłością całościową, pełną (Mk 12,30-31; Mt 10,37-39). Jej pierwszeństwo sprawia, że nasza miłość do Niego staje się głównym priorytetem. W tradycji chrześcijańskiej miłość jest uważana za najwyższą cnotę teologalną (1 Kor 13,13). Św. Tomasz z Akwinu zauważa, że o ile wiara ustępuje miejsca wizji, a nadzieja posiadaniu, o tyle miłość trwa – i trwa w doskonałej formie, gdy człowiek jest w pełni zjednoczony z Bogiem. Jej przedmiotem jest Bóg. W miłości łączy się pragnienie dobra dla ukochanej osoby z pragnieniem zjednoczenia z nią. Łaska Bożej miłości pozwala dostroić serce tak, by żyło dla Boga i dla tych, których On nam wskazuje. W akcie miłości doskonałej kochamy Boga dlatego, iż jest On sam w sobie Nieskończoną Mądrością, Sprawiedliwością, Dobrocią. W akcie miłości mniej doskonałej, miłujemy Go głównie dlatego, że jest dla nas dobry; że nas stworzył, odkupił, daje łaski potrzebne, a w końcu niebo. W rozumieniu chrześcijańskim oznacza to także miłość bliźniego jako część woli Bożej (1 J 4,7-8). Teologalną cnotę miłości można zdefiniować jako nawyk pragnienia zjednoczenia z Bogiem jako własnego celu i pragnienia dobra ze względu na Boga¹². Przeciw miłości grzeszymy nienawiścią, obojętnością, niewdzięcznością, znużeniem duchowym.

Na temat źródła miłości Boga i bliźniego bardzo wyraźnie pisze św. Jan w swoim *1 Liście* (1 J 4,7-21). Jej jedność znajduje swój ostateczny fundament we wcieleniu Syna Bożego. Miłość pochodzi od Boga i tylko dzięki Jego cennemu darowi możemy kochać Jego i innych. List Jana (1 J 5,3) stwierdza, na czym ma polegać miłość do Boga. Także trzynasty rozdział *1 Listu do Koryntian* (1 Kor 13,4-8) zawiera wymowne stwierdzenia na temat miłości. Dotyczą one miłości duchowej, bezwarunkowej (agape) i braterskiej (*philia*)¹³.

Pomiędzy cnotami teologalnymi istnieje hierarchiczna relacja. Wiara wyraża się w intelektualnej zgodzie opartą na zaufaniu na objawione prawdy teologiczne. Podobnie jak wiara, nadzieja wymaga zaufania Bogu i jest cierpliwym oczekiwaniem na obiecane, ale jeszcze nie otrzymane dobro, na które wskazuje wiara.

12. Tamże.

13. A. C. Tjeltveit, *Psychology Returns to Love ... of God and neighbor-as-self: introduction to the special issue*, "Journal of Psychology and Theology", 34 (2006), nr 1, s. 3-7, <https://doi.org/10.1177/009164710603400101>; P. T. P. Wong, *The positive psychology of love*, <https://www.meaning.ca/article/the-positive-psychology-of-love/> [dostęp: 30. 07. 2024]. Na temat ambiwalencji (chwiejności) religijnej: W. Chaïm, *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*, Lublin 1991; *Religijność ambiwalentna a potrzeby i wartości*, „Analecta Cracoviensia”, 24 (1992), s. 25-40; *Psychologiczna struktura religijności ambiwalentnej*, „Analecta Cracoviensia”, 25 (1993), s. 43-60; *Akceptacja prawd religijnych a układ potrzeb psychicznych*, „Analecta Cracoviensia”, 26 (1994), s. 3-21.

Natomiast pełnia cnót teologalnych realizuje się w miłości. Dzięki tej cnocie człowiek łączy się z Bogiem i z innymi ludźmi w rodzaju „boskiej przyjaźni”, która przekracza granice rodziny, pochodzenia etnicznego, płci i statusu¹⁴.

Wiara, nadzieja i miłość w badaniach empirycznych

Wiara jest podstawowym, wielowymiarowym i wielopoziomowym wymiarem człowieczeństwa. W psychologii religii i duchowości analizuje się pewne aspekty wiary chrześcijańskiej jako aspekty religijności, np. sposób recepcji przekazu jej treści (stopień ortodoksyjności), spójność przekonań (*fides quae*), ambiwalencję religijną (chwiejność wiary), wątpienie religijne, apostazję, poziom rozwoju wiary i jej dojrzałość, więź z Bogiem, komunię z Bogiem¹⁵. Problematyka postawy wiary implikuje przyjęcie w punkcie wyjścia psychologicznej koncepcji człowieka jako osoby, a więc nieredukującego ujęcia również w badaniach empirycznych¹⁶. Badania na temat wiary rozważanej z perspektywy psychologii pozytywnej najczęściej ukierunkowane są na rolę wiary w obszarze poznania, emocji, zachowania moralnego, zdrowia psychicznego, dobrostanu psychicznego i funkcjonowania w bliskim otoczeniu społecznym¹⁷.

Nadzieja w psychologii jest klasyfikowana wg pełnionej przez nią funkcji, jako cecha osobowa oraz jako stan afektywny¹⁸. Do psychologii pozytywnej temat nadziei wprowadził C.R. Snyder, który ją definiował jako sposób myślenia złożony z określenia celu, siły wewnętrznej determinacji oraz określonej strategii (drogi) osiągnięcia określonych zamierzeń. Do pomiaru nadziei opracował 12 – punktową Skalę Nadziei. Tak definiowana nadzieja wykazuje u młodych ludzi związek z bliskim kontekstem społecznym; z rodzicami i rodziną. Nadzieja ma wpływ na

14. C. A. Boyd, K. Timpe, *The theological virtues: be good, by God!*, w: *The virtues: a very short introduction*, red. C. A. Boyd, K. Timpe, Oxford 2021, s. 71-88, <https://doi.org/10.1093/ac-trade/9780198845379.003.000>.

15. Np. P. C. Hill, R. W. Hood Jr., *Measures of Religiosity*, Birmingham 1999; K. N. Long, T. J. VanderWeele, *Theological virtues, health, and well-being: Theory, research, and public health*, w: *Handbook of positive psychology, religion, and spirituality*, red. E. B. Davis I in., Cham 2023, s. 395-409, https://doi.org/10.1007/978-3-031-10274-5_25.

16. Z. Uchnast, *Osobowa postawa wiary: model jakościowej analizy*, „Roczniki Filozoficzne”, 2 (1999), s. 33-53.

17. C. Miller-Perrin, E. Krumrei Mancus, *Faith from a positive psychology perspective*, Berlin/Heidelberg 2015, <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9436-7>.

18. M. M. Małkiewicz, *Pojęcie nadziei w różnych koncepcjach psychologicznych*, „Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio”, 40 (2019), nr 4, (4), s. 95-111, <https://doi.org/10.34766/fetr.v40i4.189>.

obraz siebie, postrzeganie swojego otoczenia, na radzenie sobie z trudnościami i przystosowanie się oraz na osiągnięcia¹⁹.

Według E. Eriksona nadzieja podstawowa pojmowana jako względnie stała struktura osobowości jest jedną z ośmiu podstawowych sił ego mocno związaną z wczesnym etapem jego rozwoju. Jest to poczucie stabilności świata, porządku, sensowności i przychylności wobec człowieka²⁰. Przeświadczenia w nadziei podstawowej stanowią fundament interpretacji zdarzeń, zwłaszcza przyszlých w sytuacji, gdy człowiek próbuje przewidzieć ich bieg, ocenić go i oszacować swoje szanse²¹. Badania więźniów w aspekcie poziomu nadziei podstawowej ujawniły m.in., że mężczyźni z niższymi wyrokami cechowali się wyższym poziomem nadziei. Zarówno te badania, jak również wcześniejsze wskazują na możliwość wykorzystania nadziei w modelach profilaktyki i resocjalizacji²². A. Scioli i inni (2011) przedstawili nadzieję w kategoriach emocji, korzystając z wiedzy zaczerpniętej z wielu dyscyplin, w tym psychologii, filozofii, teologii i medycyny. Celem opracowania było opracowanie i udoskonalenie kompleksowego zestawu skal do pomiaru nadziei jako stanu i cechy²³.

Miłość w potocznym rozumieniu to złożona mieszanka uczuć, myśli i zachowania, które wpływają na całokształt relacji między dwojgiem bliskich sobie osób. W zależności od dojrzałości osobowej może przyjmować także różny poziom rozwoju²⁴. Chrześcijańskie rozumienie cnoty miłości (aktu miłości, dyspozycji do miłości i przykazania miłości) obejmuje osobową jedność (ciało, umysł, wolną wolę) i wszystkie relacje interpersonalne, wraz ze świadomością, że od strony teologicznej człowiek jest istotą stworzoną, upadłą i odkupioną. Taka pełna, chrześcijańska, teologiczna wizja i definicja miłości pociąga za sobą implikacje dla psychologii i psychoterapii miłości²⁵. Inspiruje do poszukiwania powiązań

19. C. R. Snyder, *The psychology of hope. You can get there from here*, New York 1994, s. 10, 24; P. Kwiatek, *Znaczenie i rozwój psychologii nadziei w ujęciu Charlesa Richarda Snydera*, "Seminare", 31 (2012), s. 157–170.

20. E. H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 1997.

21. J. Trzebiński, M. Zięba, *Nadzieja, strata i rozwój*, „Psychologia Jakości Życia”, 2 (2003), nr 1, s. 5–33.

22. W. Otrębski, J. Śliwak, S. Sztobryn, *Nadzieja podstawowa oraz jej zróżnicowanie u więźniów. Wskazania do pracy socjalnej i pastoralnej*, w: *Tożsamość i moralność w perspektywie psychologii pastoralnej*, red. B. J. Soński, Warszawa 2022, s. 275–296, <https://doi.org/10.47943/lib.9788363487621>.

23. A. Scioli, M. Ricci, T. Nyugen, E. R. Scioli, *Hope: Its nature and measurement*, "Psychology of Religion and Spirituality", 3 (2011), nr 2, s. 78–97, <https://doi.org/10.1037/a0020903>.

24. W. Wolny, *Miłość na różnych poziomach rozwoju osobowości według Teorii Dezintegracji Pozytywnej*, <https://dezintegracja.pl/milosc-na-roznych-poziomach-rozwoju-osobowosci-wedlug-teorii-dezintegracji-pozytywnej-pl> [dostęp: 25.07. 2024].

25. T. Błażejewska, *Miłość jako postawa*, „Zdrowie Psychiczne”, 24 (1953), nr 5, s. 34–39.

danych empirycznych z katolickim nauczaniem na temat miłości²⁶. Istniejące badania na temat miłości przedstawiają bardzo szeroki zakres metod do jej pomiaru w związku z rozbieżnością definicji, założeń i akcentów filozoficznych, co utrudnia i porównanie i ujednolicone zrozumienie ich wyników²⁷. Badanie *Wielowymiarowym Inwentarzem Doświadczenia Miłości (SMILE)* P. Sorokina obejmującym m.in. miłość religijną wykazało, że kochanie i bycie kochanym przez Boga wywiera pozytywny wpływ na postrzeganie zdrowia. Inne badania tą samą metodą ujawniły możliwość, że pełna miłości relacja z Bogiem może wywierać ochronny wpływ na cierpienie psychiczne²⁸.

Cnoty teologiczne wyrażają zorientowanie człowieka na Boga, ale poprzez badania empiryczne można odślaniać ich uwarunkowania oraz ich skutki dla życia człowieka. Metody pomiaru obecne w badaniach empirycznych w obszarze cnót teologicznych, związanych z wiarą, nadzieją i miłością, zasadniczo ujmują tylko pewne aspekty tych cnót. Często mają charakter niepełny zakresowo, fragmentaryczny. Często zaledwie dotykają horyzontu teologicznego, transcendentnego. Mają na celu ocenę przeżywania aspektów (przekonań, emocji, postawy) wiary, nadziei i miłości z ukierunkowaniem na ich skutki dla określonych obszarów funkcjonowania, a nie badania jakości realizacji samych cnót. W ocenie stanu badań zwraca się także uwagę na potrzebę badań długoterminowych²⁹.

Stan badań empirycznych w przedmiocie cnót teologicznych jest więc raczej skromny. Istniejące badania z zakresu psychologii pastoralnej (teologii empirycznej) są nieliczne, natomiast więcej jest badań prowadzonych nad powiązaniem poszczególnych cnót teologicznych ze zdrowiem oraz dobrostanem psychicznym³⁰.

Przegląd jedenastu badań neuropsychologicznych nad rolą wiary, nadziei i miłości w dobrostanie psychicznym wskazuje na pozytywny wpływ tych postaw we

26. C. S. Titus, P. Scrofani, *The art of love: a Roman Catholic psychology of love*, "Journal of Psychology and Christianity", 31 (2012), nr 2, s. 118-129.

27. K. N. Long, T.J. VanderWeele, *Theological virtues, health, and well-being*.

28. J. Levin, *God, love, and health: findings from a clinical study*, "Review of Religious Research", 42 (2001), nr 3, s. 277-293, 10.2307/3512570; tegoż, *Is depressed affect a function of one's relationship with God? : Findings from a study of primary care patients*, "International Journal of Psychiatry in Medicine", 32 (2002), s. 379-393.

29. A. Scioli, M. Ricci, T. N. Keene, *Hope: its nature and measurement*, "Psychology of Religion and Spirituality", 3 (2011), nr 2, s. 78-97, DOI:10.1037/a0020903; K.N. Long, T.J. VanderWeele, *Theological virtues, health, and well-being*.

30. K. N. i in., *The role of hope in subsequent health and well-being for older adults: an outcome-wide longitudinal approach*, "Global Epidemiology", 2 (2020), <https://doi.org/10.1016/j.glo-epi.2020.100018>; J. A. Rodriguez, *Positive neuropsychology; faith, hope and love on cognitive health: a scoping review*. Final Master's Thesis on Neuropsychology, BS 14, 2021; DOI:10.13140/RG.2.2.11542.06728; K. N. Long, T. J. VanderWeele, *Theological virtues, health, and well-being*.

wzmacnianiu i podtrzymywaniu funkcjonowania intelektualnego³¹. Inne badania powiązań między aspektami cnót teologalnych a zdrowiem i dobrostanem psychicznym wskazały na rolę kontekstu wspólnoty religijnej w profilaktyce takich problemów współczesności, jak narastające poczucie bezsensu życia, poczucia rozpacz i samobójstw, oraz narastającego wyizolowania się ludzi³².

Cnoty chrześcijańskie jako nawyki czynienia dobra, sprawiają, że to czynienie dobra jest atrakcyjne i łatwe. Dają poczucie wolności w konfrontacji z wadami i pokusami. Każdy rodzi się ze zdolnością do cnoty, ale potrzebujemy edukacji i praktyki, aby osiągnąć wolność, harmonię i równowagę charakteru. Charakter kształtuje się w kontekście środowiska życia człowieka od samego początku; jego relacji, wzorców osobowych, wyznawanych wartości, przestrzeganych norm. Podstawowym środowiskiem przeżywania wiary są rodzinne i kościelne praktyki religijne. Udział w praktykach jest jednak niewystarczającym wyznacznikiem wiary, gdyż uczęszczanie na nabożeństwa może być motywowane bardzo różnie, niemniej wspólnota religijna pomaga podtrzymywać, wspierać i umacniać wiarę³³. Święty Józef Bilczewski zwracał uwagę na doskonalenie łaski wiary, nadziei i miłości także poprzez wychowanie i samowychowanie. W kształtowaniu chrześcijańskiego charakteru nieodzowna jest koordynacja, synchronizacja, integracja elementów naturalnych i nadprzyrodzonych, zwłaszcza cnót teologalnych, moralno-kardynalnych oraz Darów Ducha Świętego³⁴. Także J. Woroniecki OP pisał, że wychowanie chrześcijańskie polega właśnie na harmonijnym łączeniu obu tych czynników nadprzyrodzonych i naturalnych, jako wymóg chrześcijańskiego realizmu³⁵.

Kwestię wad (przywar) głównych określanych także jako grzechy główne, „śmiertelne” (*Todsünde*) rozważa się w literaturze najczęściej w powiązaniu z cnotami głównymi. W *Katechizmie Kościoła Katolickiego* wadę (łac. *vitium*) określa się jako skłonność do grzechu, rodzącą się wskutek powtarzania tych samych czynów. Jej skutkiem są niewłaściwe postawy, zaciemniające sumienie i zniekształcające konkretną ocenę dobra i zła. Wady są wyrazem opierania się zbawczemu działaniu Ducha Świętego. Wg *Wielkiej Encyklopedii Nauczania Jana Pawła II* takie stałe usposobienie do popełniania moralnie złych czynów powoduje przyzwyczajenie do grzechu i łatwość w dopuszczaniu się zła. Osłabia sumienie utrudniając postrzeganie możliwości przemiany na lepsze. Popełnianie

31. J. A. Rodriguez, *Positive neuropsychology*.

32. K. N. Long, T. J. VanderWeele, *Theological virtues, health, and well-being*.

33. Tamże.

34. J. Bilczewski, *Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe*, t. 3, Lwów 1924, s. 107-109; zob. także artykuły nt. w książce *Nadzieja i sprawiedliwość jako sprawności moralne w wychowaniu. Rozprawy i studia*, red. I. Jazukiewicz, E. Rojewska, Szczecin 2014.

35. J. Woroniecki, *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 1-2/2. Lublin 1986.

zła pod wpływem wad może przybrać formę grzechu nałogowego i doprowadzić do destrukcji osobowości. Człowiek uczy się wad przez powtarzanie grzechów i lekceważenie głosu sumienia. Na proces powstawania i rozwoju mają wpływ cechy temperamentalne, jakość wychowania, negatywny przykład środowiska oraz brak właściwej czujności i pracy nad wypracowaniem cnót³⁶.

Z badań własnych wynika, że charakter chrześcijanina oceniany *Skalą Oceny Chrześcijańskiego Charakteru (Scale for Christian Character Assessment – SCCA)* S. Kim'a wykazuje związek z religijnością środowiska rodzinnego oraz z niektórymi aspektami osobowości i religijności³⁷. Badania podłużne ujawniły, że religijne nawrócenie inicjuje zmiany w charakterze, z których najbardziej wyraźne odnoszą się do wzrostu pokory (skromności) oraz unikania chciwości³⁸.

Niniejsze badania mają charakter eksploracyjny, wstępny, w dużym stopniu opisowy, w celu identyfikacji aspektów religijności i osobowości człowieka związanych z duchowością wyrażaną w praktyce cnót boskich. Dojrzałość chrześcijańskiego charakteru koreluje pozytywnie z wiekiem, z akceptacją prawd wiary. W poszukiwaniu religijnych korelatów cnót teologalnych zastosowano więc *SCCA (Autoportret Chrześcijanina)*³⁹. Jako rodzaj „dystraktorów”, blokad na drodze życia cnotami teologalnymi dobrano wybrane pozycje testowe opisujące negatywną postawę wobec religii (kryzys religijny, odrzucenie chrześcijaństwa, dekonwersję (*dechurcing*)⁴⁰. Oprócz zmiennych religijności do badań włączono skompilowaną krótką skalę obrazu siebie (SSES-SESS), *Skalę Przywar i Cnót (VAVS)*, oraz *Francisa Skale Typu Psychologicznego i Temperamentu Emocjonalnego (FPTETS)*.

36. Treść hasła pochodzi z publikacji *Wielka Encyklopedia Nauczania Jana Pawła II*, o. Andrzej Derdziuk, Radom 2014, <http://www.wikijp2.pl/index.php?title=Wady> [dostęp: 20.05.2024].

37. W. Chaim, *Charakter chrześcijanina a jego religijność i osobowość. Badania wśród dominicanos*, „*Studia Redemptorystowskie*”, 16 (2018) s. 451-466.; Tenże, *Autoportret charakteru chrześcijanina a jego religijność i osobowość*, „*Resovia Sacra*”, 28 (2021), s. 9-43; Tenże, *Wpływ praktyk religijnych w rodzinie na religijność i osobowość w okresie wschodzącej dorosłości*, „*Resovia Sacra*”, 29 (2022), s. 49-84; Tenże, *Tożsamość religijna młodych dorosłych a wybrane aspekty religijności*, w: *Tożsamość i moralność w perspektywie psychologii pastoralnej*, red. B. J. Sowiński, Warszawa 2022, s. 95-136, <https://orcid.org/0000-0001-7514-5536>.

38. S. Stronge, J. Bulbulia, D. E. Davis, C. G. Sibley, *Religion and the development of character: personality changes before and after religious conversion and deconversion*, „*Social Psychological and Personality Science*”, 12 (2021), nr 5, s. 801-811, <https://doi.org/10.1177/1948550620942381>.

39. W. Chaim, *Charakter chrześcijanina a jego religijność*.

40. Zob. G. Górny, *Dlaczego Amerykanie odchodzą ze swoich Kościołów? Najbardziej rozpowszechnione odpowiedzi okazują się fałszywymi stereotypami*, „*wpolityce.pl*”, 30.09.2023, <https://wpolityce.pl/kosciol/664632-dlaczego-amerykanie-odchodza-ze-swoich-kosciolow> [dostęp: 20.07.2024].

2. Problem – hipotezy – metody – osoby badane

Przeprowadzone badania są próbą kompleksowego podejścia do cnót teologalnych (teologicznych) wiary, nadziei i miłości w celu dokonania pomiaru ich obecności w życiu duchowym oraz identyfikacji ich ewentualnych korelatów religijnych i osobowościowych, które mogłyby pomóc lepiej zrozumieć religijność i duchowość chrześcijańską. Na użytek badań do istniejącej w psychologii Skali Eschatologicznej Nadziei autor artykułu opracował Skalę Cnoty Wiary i Skalę Cnoty Miłości, a następnie uzyskane tymi metodami pomiary poddał analizie na drodze korelacji z pozostałymi zmiennymi, porównaniu istotności zależności między nimi oraz analizie regresji. Dzięki temu można było uzyskać dokładniejszy wgląd w interakcję między funkcjonowaniem cnót teologalnych i wybranymi aspektami religijności o osobowości w badanej próbie osób.

Hipotezy: Zakłada się istnienie u badanych osób korelacji między samooceną zaangażowania własnych postaw ujętych w pomiarze trzech cnót teologalnych a praktykami religijnymi w rodzinie (częstość, ważność) (FAITHS), wymiarami chrześcijańskiego charakteru (SCCA), negatywną postawą wobec religii (kryzys wiary, odrzucenie chrześcijaństwa, dekonwersja), oraz zmiennymi ich osobowości (przywary vs cnoty, obrazm siebie, preferencje poznawcze) oraz zmiennymi demograficznymi (wiekiem, przynależnością religijną, wykształceniem).

Metody badań:

1) Skale cnót teologalnych: wiary, nadziei i miłości

Skala Cnoty Wiary (SCW). Spotykane w literaturze przedmiotu skale do pomiaru postawy wiary zbyt fragmentarycznie ujmują treść cnoty wiary⁴¹. Dziewięć pozycji opracowanej Skali Cnoty Wiary dobrano z literatury przedmiotu. Dotyczą one praktycznych realizacji wiary w codziennym życiu; poczynając od postrzegania działania Boga w świecie i rozpoznawania woli Bożej za pośrednictwem Pisma Świętego we wspólnocie Kościoła, przez oddziaływania swoim życiem z wiary na relacje międzyludzkie, aż do gotowości na męczeństwo w obronie wiary. Jedno ze stwierdzeń ma funkcję kontrolną i jest punktowane odwrotnie. Badana oso-

41. Np. T. G. Plante, M. Boccaccini, *The Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire*, "Pastoral Psychology", 45 (1997), s. 375-387; M. L. Lynn, M. J. Naughton, S. VanderVeen, *Faith at Work Scale (FWS): Justification, development, and validation of a measure of Judaeo-Christian religion in the workplace*, "Journal of Business Ethics", 85 (2009), nr 2, s. 227-243, <https://doi.org/10.1007/s10551-008-9767-3>; A. Village, *Nature or nurture? What makes people feel confident in faith?*, "Rural Theology", 13 (2015), nr 1, s. 82-93, <https://doi.org/10.1179/1470499415Z.00000000043>.

ba, posługując się skalą Likerta, do każdego stwierdzenia wybiera jedną z pięciu odpowiedzi: 1 – zdecydowanie się nie zgadzam; 2 – nie zgadzam się; 3 – nie umiem się zdecydować; 4 – zgadzam się; 5 – zdecydowanie się zgadzam. Średni wynik uzyskany z odpowiedzi na 8 pozycji jest wskaźnikiem postawy wiary nadprzyrodzonej lub jej braku. Współczynnik rzetelności α Cronbacha dla SCW wynosi 0.93. Trafność SCW wyrażona jest wysokim współczynnikiem korelacji z wymiarem relacji z Bogiem (SCCA - RzB) ($r = 0.88$; $p < 0.0001$), ze *Skalą Cnoty Nadziei* ($p = 0.86$; $p < 0.0001$) i *Skalą Cnoty Miłości* ($r = 0.90$; $p < 0.0001$).

*Skala Eschatologicznej Nadziei (The Eschatological Hope Scale)*⁴². Metoda ta została opracowana w zespole naukowców do diagnozowania centralnych wymiarów nadziei eschatologicznej, opartych o pisma chrześcijańskie. Nadzieja przez jej autorów jest pojmowana jako antycypacja nowego stworzenia, które będzie dziełem Boga przez wzbudzenie do życia wiecznego z Bogiem i radosnego świętowania ludzi ze wszystkich narodów i kultur, które będzie następstwem położenia kresu wszelkiemu bólowi i cierpieniu, wyeliminowania wszelkiego zła, pojednania i uzdrowienia całego stworzenia.

Jest to skala jednoczynnikowa oryginalnie składająca się z sześciu pozycji (w obecnych badaniach dodano 7 pozycję uzupełniającą o nadzieję zmartwychwstania oraz szczęśliwości indywidualnej). Oryginalna skala posiada wysoką spójność wewnętrzną (α Cronbacha = .91) oraz dobrą rzetelność potwierdzoną metodą test-retest. Wyniki *Skali Eschatologicznej Nadziei* (SEN) korelują pozytywnie z pomiarami wdzięczności, przebaczenia i cierpliwości w trudach życia. Negatywnie koreluje z symptomami depresji i lęku, nieprzystosowaniem religijnym oraz negatywną postawą do Boga.

Zadaniem osoby badanej jest ocena tego, w jakim stopniu określone stwierdzenie odzwierciedla jej aktualne doświadczenie. Służy temu skala: 1 – w ogóle nie dotyczy; 2 – trochę mnie dotyczy; 3 – w pewnym stopniu mnie dotyczy; 4 – w dużym stopniu mnie dotyczy; 5 – w pełni mnie dotyczy. Polska wersja w tłumaczeniu autora artykułu ma podobną spójność wewnętrzną (α Cronbacha = .96). Natomiast współczynnik korelacji r SEN ze *Skalą Cnoty Wiary* wyniósł $r = .86$ i ze *Skalą Cnoty Miłości* także $r = .86$.

Skala Cnoty Miłości (SCM). W konstrukcji SCM złożonej z ośmiu pozycji wykorzystano między innymi treść niektórych elementów *the Love for God Scale* (M. Zigarellego)⁴³. W opracowanej przez autora artykułu SCM pytania dotyczą

42. C. V. Witvliet, i in., *The Eschatological Hope Scale: construct development and measurement of theistic eschatological hope*, "Journal of Psychology and Christianity", 41 (2022), nr 1, s. 16-35.

43. M. Zigarelli, *The theology and design of the love for God Scale*. Messiah College, 2004 [dostęp: 1.04.2022].

takich przejawów relacji z Bogiem jak: poszukiwanie kontaktu z Bogiem, życie w Bożej obecności, zawierzenie Bogu, stosowanie Bożych przykazań w życiu, przeżywanie relacji z Bogiem w środowisku wspólnoty. Na każde z pytań formułujących pewien aspekt miłości osoba badana odpowiada przy pomocy jednej z pięciu możliwości: 1 – w ogóle nie; 2 – rzadko; 3 – od czasu do czasu; 4 – około jeden raz w ciągu dnia; 5 – kilka razy na dzień. Średni wynik uzyskany z odpowiedzi na wszystkie pozycje stanowi wskaźnik cnoty miłości lub jej braku. Współczynnik rzetelności α Cronbacha dla SCM wynosi 0.95. Trafność skali można ocenić współczynnikiem jej korelacji z wymiarem relacji z Bogiem (SCCA - RzB) ($r = 0.85$; $p < 0.0001$), z SCW ($r = 0.90$; $p < 0.0001$) i SEN ($r = 0.86$; $p < 0.0001$).

Analiza czynnikowa przeprowadzona na pozycjach wszystkich trzech metod łącznie (SCW, SCN, SCM) wyodrębniła dwa czynniki; do pierwszego czynnika (α Cronbacha = 0.97) weszły wszystkie pozycje SCW i SCM oraz 1 pozycja SEN (Bóg jako źródło nadziei), a do drugiego czynnika wszystkie pozostałe pozycje SCN (α Cronbacha = 0.96). Można to interpretować jako potwierdzenie przekonania, że wiara i miłość są z sobą mocno powiązane.

2) *Skala Praktyk Religijnych w Rodzinie* (FAITHS). N. Lambert i D. Dollahite opracowali Skalę Praktyki Wiary w Rodzinie. Dziewięć pozycji metody FAITHS służy do pomiaru religijnych praktyk w rodzinie: 1. rodzinna modlitwa; 2. rodzinne rozważanie Biblii; 3. rodzinne śpiewanie/muzykowanie; 4. obchodzenie religijnych świąt w rodzinie; 5. rodzinne korzystanie ze środków społecznego przekazu; 6. rozmowy na tematy religijne; 7. błogosławienie posiłków; 8. modlitwa rodziców z dziećmi; 9. wspólna modlitwa małżonków. Przy treści każdej z 9 pozycji badany określa częstotliwość występowania (skala od 0 <nie dotyczy> do 6 <częściej niż raz w ciągu dnia>) oraz przypisywaną im ważność (od 0 <nieważne lub nie dotyczy> do 4 <niezwykle ważne>⁴⁴).

Metoda FAITHS wykazała odpowiednią trafność i rzetelność; współczynniki rzetelności na 3 różnych grupach badawczych wynosiły: 0.88, 0.94, 0.92. Współczynnik korelacji stałości r stwierdzony kilku badaniami test-retest wyniósł 0.86, $p < 0.001$. Analiza czynnikowa potwierdziła, że FAITHS jest metodą jednowymiarową. Metoda koreluje wysoko z religijnością wewnętrzną, częstotliwością i znaczeniem modlitwy⁴⁵. Natomiast w tych badaniach współczynnik rzetelności dla podskali częstotliwości praktyk (FACZ) wyniósł 0.89, natomiast dla podskali ich ważności (FAWA) wyniósł 0.95⁴⁶.

44. N. M. Lambert, D. C. Dollahite, *Development of the Faith Activities in the Home Scale (FAITHS)*, "Journal of Family Issues", 31 (2010), s. 1442-1464, DOI:10.1177/0192513X10363798.

45. Tamże, s. 1442; W. Chaim, *Autoportret charakteru*.

46. Zob. W. Chaim *Tożsamość religijna*; tegoż, *Wpływ praktyk religijnych w rodzinie*.

3) *Skala Oceny Chrześcijańskiego Charakteru – Scale for Christian Character Assessment - SCCA*). Metoda pomiaru została przygotowana przez S. Kim'a do badań w ramach kształcenia charakteru u chrześcijańskiej młodzieży akademickiej. Źródłem inspiracji do jej opracowania wg Kim'a było Pismo Święte Nowego Testamentu. Wymiary skali uzyskano metodą analizy czynnikowej. Oryginalną skalę tworzy 39 pozycji, natomiast w polskiej wersji, w tłumaczeniu autora artykułu, zostało dodane stwierdzenie odnoszące się do roli Ducha Świętego⁴⁷. W artykule rzetelność metody SCCA mierzona współczynnikiem α Cronbacha w ramach tych badań dla poszczególnych wymiarów wyniosła:

- I. Relacja z innymi – miłość i troska (11 pozycji) = 0.83. Nr 18: „Podejmuję odpowiedzialność za moją część zadań w grupach, wspólnotach”;
- II. Relacja z Bogiem (10 pozycji) = 0.94. Nr 28: „Uważam, że czystość seksualna według stanu jest czymś ważnym, i z Bożą pomocą ją zachowuję”;
- III. Relacja z innymi – miłość i zaprowadzanie pokoju (6 pozycji) = 0.64. Nr 21: „Nie potępiam innych zbyt łatwo”;
- IV. Odpowiedzialność osobista (7 pozycji) = 0.66. Nr. 17: „Nie wypowiadam kłamstw, nawet wtedy, gdy korzystniej dla mnie byłoby skłamać”;
- V. Odpowiedzialność społeczna (6 pozycji) = 0.59. Nr 38: „Interesuję się sprawami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi i zamartwiam się niesprawiedliwością”⁴⁸.

4) *Skala postawy wobec religii* (12 pozycji) zawiera 6 pozycji skali kryzysu religijnego W. Prężyny jako część skali CKI (centralność, kryzys, intensywność) (pozycje 19-24); 2 pozycje ze skali dekonwersji M. Nowosielskiego dotyczące stosunku do Kościoła (wspólnoty religijnej), oraz cztery pozycje ze skali odrzucenia chrześcijaństwa (*The Rejection of Christianity Scale*) odnoszące się do braku doświadczenia osobowego Boga, odrzucenia autorytetu Kościoła w sprawach moralnych oraz odrzucenia wiary w zmartwychwstanie⁴⁹.

47. S. Kim, *Development and Validation of a Scale for Christian Character Assessment of University Students*, „Religions”, 8 (2017), nr 5, s. 82, DOI:10.3390/rel8050082.

48. W. Chaim, *Autoportret charakteru chrześcijanina*, [https:// ojs.academicon.pl/rs/article/view/3913](https://ojs.academicon.pl/rs/article/view/3913).

49. J. Greer, L. J. Francis, *Measuring “rejection of Christianity” among 14 to 16-year-old adolescents in Catholic and Protestant schools in Northern Ireland*, „Personality and Individual Differences”, 13 (1992), s. 1345-1348; M. Nowosielski, R. P. Bartczuk, *Skala Kryzysu Religijnego W. Prężyny*, w: *Psychologiczny pomiar religijności*, red. M. Jarosz, Lublin 2011, s. 73-88, <https://pracownik.kul.pl/files/10427/public/artykuly/NowosielskiBartczuk2011.pdf> [dostęp: 20.05.2024]; M. Nowosielski, R.P. Bartczuk, *Analiza strukturalna procesów dekonwersji w okre-*

W tych badaniach sprawdzono wskaźniki rzetelności dla w/w pomiarów postawy wobec religii. Dla wszystkich 12 pozycji łącznie ($N = 259$) α Cronbacha wynosi 0.88, dla kryzysu wiary (KrW) wynosi 0.65; dla dekonwersji (SDe) wynosi 0.87; dla odrzucenia chrześcijaństwa (RCS) 0.80.

5) *Francis Skale Typu Psychologicznego i Temperamentu Emocjonalnego - The Francis Psychological Type and Emotional Temperament Scales (FPTETS)* do pomiaru preferencji i typów psychologicznych⁵⁰. Metoda pierwotnie oferowała cztery skale, po 10 pozycji każda, w celu rozróżnienia preferencji między dwoma orientacjami, czyli ekstrawersją – *extraversion* (E) i introwersją – *introversion* (I); między dwiema funkcjami spostrzegania, czyli zmysłowością-*sensing* (S) i intuicyjnością-*intuition* (N); między dwiema funkcjami oceniającymi, czyli myśleniem-*thinking* (T) i uczuciem-*feeling* (F); oraz między dwoma postawami wobec świata zewnętrznego, czyli osądzaniem-*judging* (J) i perceptywnością-*perceiving* (P)⁵¹. Test służący do pomiaru typu psychologicznego Francis uzupełnił o 10 pozycji do pomiaru temperamentu emocjonalnego, czyli wysokiej emocjonalności (wE) - niskiej emocjonalności (nE) (*Volatile - Calm*)⁵². Przy każdej pozycji badany dokonuje wyboru jednego, bliższego sobie określenia z pary przeciwstawnych określeń. Tłumaczenia i adaptacji FPTETS dokonał autor artykułu. Współczynniki α Cronbacha wersji polskiej ($N=134$) dla skal typu psychologicznego wynoszą: E-I (0,83), S-N (0,65), T-F (0,77), J-P (0,80), natomiast dla skali emocjonalnego temperamentu: We/V-Ne /C (0,75)⁵³. Po korekcie pozycji w obszarze *zmysłowość - intuicja* (S-N) w obecnych badaniach na próbie 98 osób uzyskano następujące współczynniki rzetelności FPTETS: E-I (0,85), S-N (0,59), T-F (0,71), J-P (0,72), We/V-Ne /C (0,84).

6) Obraz siebie był oceniany przy pomocy skali złożonej z 5 stwierdzeń, które obejmowały 3 pozycje skali stabilności samooceny (SESS), która jest 3-punktową miarą wahań poziomu samooceny doświadczanych przez osoby w krótkim okresie

się dojrzewania - konstrukcja Skali Dekonwersji Adolescentów, „Roczniki Psychologiczne”, 20 (2017), nr 1, s. 143-165, DOI: <https://doi.org/10.18290/rpsych.2017.20.1-5pl>.

50. L. J. Francis, *Faith and psychology. Personality, religion and the individual*, London 2005; W. Chaim, *The Polish adaptation of the Francis Psychological Type and Emotional Temperament Scales (FPTETS): an overview of recent research*, „Mental Health, Religion & Culture”, 69 (2022), nr 22, s. 1-11, DOI: 10.1080/13674676.2022.2035338.

51. W. Chaim, *Stosunek do Biblii (biblijny konserwatyzm i literalizm) a centralność religijności i typy psychologiczne*, w: *Tożsamość i moralność w perspektywie psychologii pastoralnej*, red. B. J. Soiński, Warszawa 2022, s. 173-196, <https://orcid.org/0000-0001-7514-5536>.

52. A. Village, L. J. Francis, *Factorial structure and validity of the Francis Psychological Type and Emotional Temperament Scales (FPTETS)*, „Mental Health, Religion & Culture”, 2022, <https://doi.org/10.1080/13674676.2022.2026311>.

53. W. Chaim, *The Polish adaptation of the Francis Psychological Type*.

czasu⁵⁴, oraz 2 pozycji (nr 13 i 20) skali stanu obrazu siebie (SSES)⁵⁵. Współczynniki rzetelności dla polskiego tłumaczenia pozycji metody są następujące: SEES-SSES (5 pozycji) α Cronbacha wynosi 0.78, dla SESS (stabilność samooceny) α Cronbacha wynosi 0.68, dla SSES (stan samooceny) wynosi 0.70.

7) *Skale Przywar i Cnót – The Vices and Virtues Scales (VAVS)*. Lista grzechów głównych i wad obecna w chrześcijańskim nauczaniu została zoperacjonalizowana w skalach przywar i cnót (VAVS). Kwestionariusz składa się z 70 pozycji i służy ocenie indywidualnych różnic w siedmiu przywarach (wadach): gniewu, zazdrości, obżarstwa, chciwości, pożądlivosti, dumy i lenistwa⁵⁶. Metoda VAVS została poddana polskiej adaptacji na grupie 280 osób dorosłych. Sprawdzenie trafności przeprowadzono, korelując metodę VAVS z makiawelizmem (0.78), narcyzmem (0.72), psychopatią (0.74). Stwierdzono, że przywary można podzielić na dwa zakresy: pierwszy, związany ze słabą osobowością i grzechami wewnątrzpsychicznymi, a drugi związany z raczej silną osobowością i grzechami interpersonalnymi⁵⁷.

Posługując się tą metodą, badani określają na pięciostopniowej skali, w jakim stopniu zgadzają się z każdym z 70-ciu twierdzeń. Współczynniki rzetelności α Cronbacha w prezentowanych badaniach (N=259) dla poszczególnych skal są następujące: Pycha (0.70), Chciwość (0.78), Nieczystość (0.81), Łakomstwo (0,78), Zazdrość (0.82), Gniew (0,75), Lenistwo (0.71).

Osoby badane: płeć – wiek – wykształcenie

Badaniami przeprowadzonymi w roku 2023 objęto 259 osób w wieku od 18 do 80 lat (średnia wieku 35 lat, mediana 32 lata) w tym 160 studentów Akademii Zamojskiej różnych kierunków⁵⁸, 40 mieszkańców Świdnika, 51 mieszkańców Elbląga i 8 Zamościa, w tym 127 (49%) kobiet i 127 (49%) mężczyzn; 5 osób

54. T. Altmann, M. Roth, *The Self-esteem Stability Scale (SESS) for cross-sectional direct assessment of self-esteem stability*, "Frontiers in Psychology", 9 (2018), 91. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00091>.

55. T. F. Heatherton, J. Polivy, *Development and validation of a scale for measuring state self-esteem*, "Journal of Personality and Social Psychology", 60 (1991), s. 895-910, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.6.895>

56. L. Veselka, E. A. Giammarco, P. A. Vernon, *The dark triad and the seven deadly sins*, "Personality and Individual Differences", 67 (2014), s. 75-80, doi:10.1016/j.paid.2014.01.055.

57. P. P. Brud, J. Ciecuch, *Polish adaptation of the Vices and Virtues Scales (VAVS)*, "Mental Health, Religion & Culture", 23 (2020), nr 6, 494-506, DOI: 10.1080/13674676.2019.1635575.

58. Część studentów (58 osób, mężczyźni) AZ nie wypełniała z powodów organizacyjnych testów: SESS-SSES, FACZ, FAWA.

(2%) nie podało swojej płci⁵⁹. Wykształcenie badanych osób przedstawiało się następująco: wyższe – 91 osób (36%), niepełne wyższe – 19 (7,5%), średnie – 137 (54,5%), podstawowe – 5 (2%), Siedem osób nie podało wykształcenia. Przynależność religijną (wyznanie) badani określili następująco: rzymsko-katolickie – 151 osób (66,5%), chrześcijańskie – 57 osób (25%), ateizm – 8 osób (3,5%), bez wyznania – 4 osoby (1,5%), inne – 6 (3,5%) i brak danych – 32 osoby. Na pytanie o swój stosunek do religii (wiary) badani wybrali: zdecydowanie wierzący – 91 osób (35,5%), wierzący – 69 osób (27%), raczej wierzący – 35 osób (13,7%), wątpiący ale zainteresowani religią – 18 osób (7%), obojętny religijnie 7 – osób (2,7%), raczej niewierzący 8 – osób (3,1%), niewierzący – 14 osób (5,5%), zdecydowanie wierzący – 14 osób (5,5%), brak danych – 3 osoby.

3. Wyniki badań

3.1. Korelacje między poziomem cnót teologalnych a religijnością rodziny, charakterem chrześcijańskim, negatywną postawą wobec religii, funkcjami poznawczymi, obrazem siebie oraz przywarami i cnotami badanych osób

Tabela 1. Korelacje między cnotami teologalnymi i pozostałymi zmiennymi u badanych osób

Zmienne	Skala Cnoty Wiary	Skala Cnoty Miłości	Skala Eschat. Nadziei
FAITH-FACZ (częstość praktyk)	0.64****	0.63****	0.57****
FAITH-FAWA (ważność praktyk)	0.72****	0.70****	0.70****
SCCA-MiT (miłość i troska)	0.31****	0.34****	0.27****
SCCA-RzB (relacja z Bogiem)	0.88****	0.85****	0.83****
SCCA-MiP (miłość i pokój)	0.36****	0.37****	0.31****
SCCA-OOs (odpowiedz. osobista)	0.20**	0.18**	0.18**
SCCA-OSp (odpowiedz. społeczna)	0.39****	0.39****	0.36****
SPR-w. ogólny	-0.67****	-0.61****	-0.58****
SPR-KrW (kryzys wiary)	-0.39****	-0.32****	-0.31****
SPR-RCS (odrzućenie chrześcijaństwa)	-0.69****	-0.65****	-0.62****
SPR-SDe (dekonwersja)	-0.64****	-0.60****	-0.57****
FPTETS-EI ekstrawersja – introwersja	-0.10 n.i.	-0.16**	-0.12*
FPTETS-SN zmysłowość – intuicja	-0.03 n.i.	-0.02 n.i.	0.01 n.i.

59. Składam serdeczne podziękowanie Rektorowi Akademii Zamojskiej Panu dr. hab. Pawłowi Skrzydlewskiemu oraz Pracownikom Akademii za pomoc w przeprowadzeniu badań pod kierunkiem Pani dr inż. Agaty Waszuk i Pani mgr Katarzyny Flaga-Kazańskiej, a również Pani mgr Urszuli Sabatowskiej (w Świdniku) i Pani mgr Agnieszce Pazdyka (w Elblągu).

Zmienne	Skala Cnoty Wiary	Skala Cnoty Miłości	Skala Eschat. Nadziei
FPTETS-TF myślenie – uczucie	0.19**	0.23***	0.20***
FPTETS-JP sędzenie – perceptywność	-0.02 n.i.	-0.06 n.i.	-0.08 n.i.
FPTETS-VC nis. emocj.-wys. emocj.	-0.08 n.i.	-0.07 n.i.	-0.08 n.i.
SEES-SSES obraz siebie – w. ogólny	-0,02 n.i.	-0,00 n.i.	0,02 n.i.
SESS – stabilność obrazu siebie	-0.09 n.i.	-0.06 n.i.	-0.06 n.i.
SSES – stan obrazu siebie	-0.08 n.i.	0.06 n.i.	0.10 n.i.
VAVS-Pycha	-0.09 n.i.	-0.08 n.i.	-0.08 n.i.
VAVS-Chciwość	0.34****	-0.34****	-0.34****
VAVS-Nieczystość	-0.27****	-0.28****	-0.27****
VAVS-Łakomstwo	-0.27****	-0.29****	-0.26****
VAVS-Zazdrość	-0.08 n.i.	-0.07 n.i.	-0.08 n.i.
VAVS-Gniew	-0.19**	-0.20**	-0.17**
VAVS-Lenistwo	-0.21**	-0.24**	-0.20***

$p < 0.05^*$, 0.01^{**} , 0.001^{***} , 0.0001^{****}

W wyniku obliczonych korelacji (tabela 1) pomiędzy pomiarami cnót teologicznych i pozostałymi zmiennymi religijności oraz z wadami stwierdzono powiązania przeważnie na wysokim poziomie istotności. W przypadku praktyk religijnych w rodzinie i wymiarów charakteru chrześcijańskiego są to korelacje dodatnie, natomiast w przypadku negatywnej postawy religijnej oraz wad charakteru są to korelacje ujemne. W zakresie pomiaru przywar i cnót korelacje są ujemne ponieważ treść pozycji testowych zawiera twierdzenia określające wskaźniki wad, które są przeciwieństwami cnót. Im wyższy jest poziom wiary, miłości i nadziei tym mniejszy jest poziom przywary chciwości, nieczystości, łakomstwa, gniewu i lenistwa; pycha i zazdrość nie wykazują powiązania z cnotami teologicznymi. W skalach mierzących psychologiczne funkcje istotne korelacje występują tylko w dwóch wymiarach: „ekstrawersja – introwersja” oraz „myślenie – uczucie”. Natomiast nie stwierdzono istotnych korelacji między cnotami teologicznymi i obrazem siebie.

3. 2. Wyodrębnienie i porównanie grup osób o różnym poziomie cnót teologicznych

W celu uzyskania grup osób z podobnym poziomem wiary, nadziei i miłości przeprowadzono analizę skupień, która wyłoniła dwa klastry. Do grupy 1 należy 159 osób (średnia wieku 46,5 lat, mediana 40,5%) a do 2 grupy 98 osób (średnia wieku 27,1 lat, mediana 22,3). W 1 grupie znalazło się 87 kobiet (54,7%), 71 mężczyzn (44,6%) i 1 osoba bez podanej tożsamości płciowej (0.7%), natomiast

w 2 grupie 40 kobiet (40%), 56 mężczyzn (56%) i 4 osoby (4%) bez podanej tożsamości. W grupie 1 wystąpiło 77 (48,4%) osób z wyższym wykształceniem, 13 (8,2%) osób z niepełnym wyższym, 63 (39,6%) osoby ze średnim wykształceniem, 2 (1,3%) osoby z zawodowym, 4 (2,5%) brak danych. W grupie 2 znalazło się 14 (14%) osób w wykształceniem wyższym, 6 (6%) z niepełnym wyższym, 74 (74%) osoby ze średnim, 3 (3%) z zawodowym, 3 (3%) osoby z brakiem danych.

W aspekcie przynależności religijnej (wyznania) w grupie 1 było 121 (76,1%) rzymskich katolików, 33 (20,7%) chrześcijan bez określenia wyznania, 5 bez danych (3,2%). W grupie 2 było 30 (30%) rzymskich katolików, 24 (24%) chrześcijan, 8 (8%) ateistów, 4 (4%) wątpiących, 6 (6%) inne, 28 (28%) brak danych. W aspekcie osobistego stosunku do religii (wiary) w grupie 1 znajduje się 88 (55,3%) wierzących zdecydowanie, 54 (34%) wierzących, 11 (6,9%), raczej wierzących, 2 osoby wątpiące (1,3%) , 1 zdecydowanie niewierząca (0,6%) oraz 3 (1,9%) z brakiem danych. W grupie 2 występują 3 (3%) osoby zdecydowanie wierzące, 15 (15%) wierzących, 24 (24%) raczej wierzących, 16 (6%) wątpiących, 7 (7%) obojętnych religijnie, 8 (8%) raczej niewierzących, 14 (14%) niewierzących, 13 (13%) zdecydowanie niewierzących.

3.2.1. Zróznicowanie osób w aspekcie pomiaru cnót teologalnych

Wyodrębnione metodą analizy skupień grupy osób z podobnymi wynikami w pomiarze cnót teologalnych (grupa 1 licząca 159 osób, grupa 2 licząca 98 osób, różnią się od siebie w zakresie każdej z cnót na bardzo istotnym poziomie – tabela 2)⁶⁰.

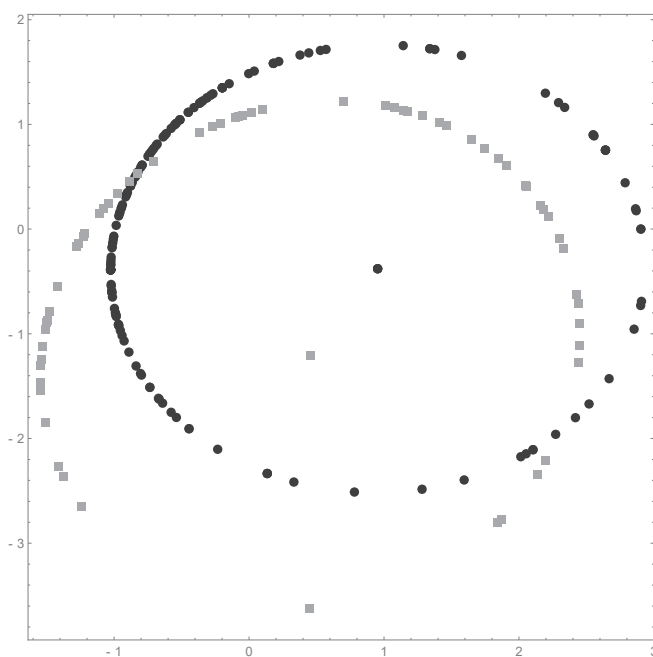
Tabela 2. Średnie wyniki uzyskane w ocenie cnót teologalnych w wyodrębnionych grupach

Grupy (skupienia) Cnoty teologalne	Grupa I (n = 159)		Grupa II (n = 98)		test W	p<
	M	Me	M	Me		
Skala Cnoty Wiary	3.90	3.89	2.11	2,17	155	0.0001
Skala Cnoty Miłości	3.68	3.62	1.77	1.81	157	0.0001
Skala Eschatol. Nadziei	4.24	4.28	1.84	1.78	156	0.0001

60. Algorytm klasteryzacji – automatyczna liczba klastrow dla uzyskania najlepszej jakości podziału przy kryterium Calińskiego-Harabasz i automatycznym doborze metody skupiania. T. Caliński, J. Harabasz, *A dendrite method for cluster analysis*, "Communication in Statistics", 3 (1974), nr 1, s. 1-27.

Grupa 1 w akceptacji pozycji cnoty wiary na 5 – stopniowej skali sytuuje się poziomie zbliżonym do „zgadzam się”, natomiast grupa 2 sytuuje się na pozycji „nie zgadzam się”. W cnocie miłości grupa 1 sytuuje się pomiędzy „nie umiem się zdecydować” a „zgadzam się”, natomiast grupa 2 sytuuje się między „zdecydowanie się nie zgadzam” a „nie zgadzam się”. W cnocie nadziei grupa 1 plasuje się między „w dużym stopniu mnie dotyczy” a „w pełni mnie dotyczy”, natomiast 2 grupa między „w ogóle mnie nie dotyczy” a „trochę mnie nie dotyczy”. Zatem osoby tych dwóch grup ewidentnie różnią się pod postawami wyrażanymi w cnotach teologalnych. Obraz graficzny wyników obu grup przedstawia wykres 1. Następnym etapem analizy będzie prezentacja różnic między tymi dwoma grupami w zakresie wyników w pozostałych zmiennych, które przedstawia tabela 3.

Wykres 1. Reprezentacja dwuwymiarowa wyników 2 grup osób różniących się od siebie poziomem cnót teologalnych

3.2.2. Religijność i osobowość osób o różnym poziomie cnót teologalnych (istotność różnic)

Dla zweryfikowania ustaleń uzyskanych dzięki metodzie korelacji przeprowadzono także porównanie grup o zróżnicowanym poziomie cnót teologalnych w aspekcie pozostałych zmiennych (tabela 3).

Tabela 3. Istotność różnic między grupami osób różniących się poziomem cnót teologalnych i pozostałymi zmiennymi

Cnoty teologalne – grupy Religijność, osobowość	Grupa 1		Grupa 2		Test W	p<
	M	Me	M	Me		
FAITH-FACZ (częstość praktyk) ⁶¹	2.82	2.44	1,71	1.44	7.84*	0.0001
FAITH-FAWA (ważność praktyk)	3.09	3.00	1.67	1.44	11.07*	0.0001
SCCA-MiT (miłość i troska)	3.95	4.00	3.67	3.72	101	0.0001
SCCA-RzB (relacja z Bogiem)	3.88	3.9	2.21	2.20	149	0.0001
SCCA-MiP (miłość i pokój)	3.61	3.67	3.28	3.33	105	0.0001
SCCA-OOs (odpowiedz. osobista)	3.83	3.86	3.68	3.71	916	0.05
SCCA-OSp (odpowiedz. społeczna)	3.77	3.83	3.39	3.33	106	0.0001
SPR-w. ogólny (postawa religijna)	2.84	2.75	4.21	4.42	-10.01*	0.0001
SPR-KrW (kryzys wiary)	3.04	3.00	3.67	3.92	-4.27*	0.0001
SPR-RCS (odrzuć. chrześcijaństwa)	2.63	2.25	4.70	4.75	-10.64*	0.0001
SPR-SDe (dekonwersja)	2.67	2.00	4.91	4.50	-10.49*	0.0001
VAVS-Pycha	2.41	2.33	2.45	2.45	2.44	n.i.
VAVS-Chciwość	2.17	2.10	2.49	2.40	551	0.0001
VAVS-Nieczystość	1.98	1.80	2.20	2.10	634	0.01
VAVS-Łakomstwo	1.96	1.90	2.21	2.10	592	0.001
VAVS-Zazdrość	2.21	2.10	2.25	2.20	751	n.i.
VAVS-Gniew	2.48	2.40	2.63	2.50	677	0.05
VAVS-Lenistwo	2.34	2.30	2.50	2.45	631	0.01
Wiek	40.46	40.50	27.12	22.29	8.27*	0.0001

* Zastosowano t-Studenta

Między grupami zróżnicowanymi w zakresie cnót teologalnych występują istotne różnice w zakresie: praktyk religijnych w rodzinie (częstość, ważność), wszystkich wymiarów charakteru chrześcijańskiego (relacja z Bogiem, miłość i troska, miłość i pokój, odpowiedzialność społeczna, odpowiedzialność osobista), negatywnej postawy religijnej i jej aspektów (kryzys wiary, odrzucenie chrześcijaństwa, dekonwersja). Porównywane grupy różnią się od siebie istotnie

61. W testach FAITHS i SESS-SSES 1 grupa liczyła 139 osób a 2 grupa 62 osoby.

także w zakresie tych samych wad (przywar): chciwość, nieczystość, łakomstwo, gniew i lenistwo. Także wiekiem porównywane grupy różnią się bardzo istotnie, grupa 1 wykazująca postawę cnót teologalnych jest starsza (o 13 lat) na poziomie bardzo istotnym od grupy 2, która tych cnót nie przejawia. Grupy nie różnią się poziomem wymiarów: pycha – pokora i zazdrość – zaufanie.

W teście FPTETS porównywane testem chi-kwadrat grupy różnią się istotnie jedynie w wymiarze myślenie – uczucie (TF) : $\chi^2 = 4.28$, $df = 1$, $p < 0.5$, z przewagą uczucia nad myśleniem w grupie 1. Między porównywanymi grupami nie stwierdzono różnic w obrazie siebie.

3. 3. Analiza regresji dla wymiarów charakteru chrześcijańskiego i cnót teologalnych

Analiza regresji pozwala z jednej strony na sprawdzenie, czy zbudowany model pozwala istotnie przewidzieć wartość zmiennej wyjaśnianej, a z drugiej strony określić, które predyktory pozwalają istotnie ją przewidywać. W pierwszej kolejności sprawdzane jest dopasowanie modelu za pomocą analizy wariancji. Jeżeli korelacja umożliwiła ocenę siły i kierunku związku między zmiennymi, to regresja pozwala na przewidywanie wartości zmiennej zależnej dla nowych obserwacji, wartości wyników dla zupełnie nowych osób, które nie brały udziału w szacowaniu współczynników regresji⁶².

Do analizy regresji w charakterze zmiennych objaśniających wybrano najpierw wymiary charakteru chrześcijańskiego SCCA (tabela 4), a następnie poszczególne cnoty teologiczne oddzielnie (SCW, SEN, SCM), cnoty teologiczne łącznie (S-N-M), wreszcie cnoty teologiczne razem z wymiarami chrześcijańskiego charakteru (SCCA+S-N-M) (tabela 5). Wydaje się, że wszystkie te pomiary brane łącznie dają pełniejszy obraz chrześcijańskiego charakteru niż tylko pomiar jednej z metod. Traktowane jako predyktory pozwalają na przewidywanie wartości innych zmiennych, zależnych. W przypadku łączenia kilku predyktorów tracimy jednak część informacji, w związku z tym parametry modelu będą różne. Zsumowanie zmiennych objaśniających w predyktorze powoduje 3-krotne zmniejszenie tego parametru (zob. tabela 5, parametry w kolumnach: S-N-M i SCCA+S-N-M).

Metoda pomiaru chrześcijańskiego charakteru SCCA została wprowadzona do badań m.in. z zamiarem porównania wyników pomiaru tą metodą z wynikami pomiaru cnót teologalnych, które stanowią ze swojej natury istotny wyraz charakteru chrześcijanina. Wyniki analizy regresji dla charakteru chrześcijańskiego zoperacjonalizowanego w metodzie SCCA przedstawia tabela 4. Dzięki

62. W. Szymczak, *Podstawy statystyki dla psychologów. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2008, s. 136 i nn.

uwzględnieniu w badaniach chrześcijańskiego charakteru otrzymaliśmy informacje poszerzające zakres życia duchowego związanego z praktyką cnót teologalnych.

Tabela 4. Wyniki podsumowania analizy regresji charakteru chrześcijańskiego dla religijności i osobowości

Zmienne zależne	SCCA-MiT parametr	SCCA-RzB parametr	SCCA-MiP parametr	SCCA-OOs parametr	SCCA-OŚp parametr
FAITHS_CZESTOŚĆ	0.06*	0.45***	0.08**	0.00 n.i.	0.10**
FAITHS_WAŻNOŚĆ	0.11***	0.56***	0.11***	0.04 n.i.	0.17***
SPR-w.og.	-0.08**	-0.47***	-0.11***	-0.07**	-0.08**
SPR-KrW	-0.06*	-0.26***	-0.08**	-0.06*	-0.04 n.i.
SPR-RCS	-0.05**	-0.37***	-0.08***	-0.04*	-0.07***
SPR-SDe	-0.04*	-0.28***	-0.06***	-0.03 n.i.	-0.04*
SCW-Wiara	0.15***	0.87***	0.19***	0.09**	0.21***
SEN-Nadzieja	0.10***	0.66***	0.13***	0.06**	0.15***
SCM-Miłość	0.15***	0.81***	0.19***	0.09**	0.20***
VAVS-Pycha	-0.12 n.i.	-0.10 n.i.	-0.21**	-0.11 n.i.	0.03 n.i.
VAVS-Chciwość	-0.26***	-0.55***	-0.35***	-0.23***	-0.17**
VAVS-Nieczystość	-0.18***	-0.40***	-0.32***	-0.18***	-0.08 n.i.
VAVS-Łakomstwo	-0.22***	-0.47***	0.26***	-0.19**	-0.06 n.i.
VAVS-Zazdrość	-0.18**	-0.19 n.i.	-0.14*	-0.20***	-0.06 n.i.
VAVS-Gniew	-0.22***	-0.35**	-0.24***	-0.24***	-0.13*
VAVS-Lenistwo	-0.27***	-0.49***	-0.29***	-0.38***	-0.39***
SESS-SSES – w. ogólny	0.12 n.i.	0.12 n.i.	0.18*	0.23**	0.07 n.i.
SESS stabilność	0.02 n.i.	-0.10 n.i.	0.08 n.i.	0.07 n.i.	-0.01 n.i.
SSES stan	0.05 n.i.	0.10 ni.	0.05 n.i.	0.07*	0.04 n.i.
Wiek	0.01***	0.03***	0.14***	0.01***	0.01***

$p < 0.05^*$, 0.01^{**} , 0.001^{***} , 0.0001^{****}

Spośród wymiarów charakteru chrześcijańskiego największą moc przewidywania częstotliwości i ważności praktyk w rodzinie (FAITHS) posiada wymiar relacji z Bogiem (RzB), natomiast wymiar odpowiedzialności osobistej (OOs) nie jest predyktorem dla praktyk religijnych w rodzinie. Relacja z Bogiem, mierzona w ramach charakteru chrześcijanina, w wysokim stopniu pozwala przewidywać poziom cnót wszystkich trzech cnót teologalnych (SCW, SCN, SEN). Poziom relacji z Bogiem jest też dobrym predyktorem negatywnej postawy wobec religii, w takim sensie, że jej deficyt pociąga za sobą odrzucenie chrześcijaństwa (SPR-RCS), kryzys wiary (SPR-KrW) i dekonwersję (SPR-SDe).

W nieznacznym stopniu wyniki w/w zmiennych religijności (praktyki rodzinne, cnoty teologalne, postawa wobec religii) dadzą się przewidzieć przy pomocy

wyników pomiaru miłości bliźniego wyrażającej się w trosce (SCCA-MiT) i dążeniu do pokoju (SCCA-MiP). Stosunkowo najlepszym predyktorem dla cnót teologalnych są wyniki w wymiarze odpowiedzialności społecznej (SCCA-OSp).

Spośród wymiarów chrześcijańskiego charakteru dla pychy – pokory (VAVS) można przewidywać wyniki jedynie na podstawie wyniku uzyskanego w wymiarze miłości bliźniego wyrażanej w budowaniu pokoju (SCCA-MiP). Wyniki we wszystkich wymiarach SCCA pozwalają na przewidywanie wyników w chciwości – szczodrości, przy czym najmocniejszy predyktor stanowi relacja z Bogiem (RzB). Wszystkie wymiary charakteru z wyjątkiem społecznej odpowiedzialności (OSp) są predyktorami następujących przywar – cnót: pożądlivość – czystość, łakomstwo – umiarkowanie. Dla zazdrości – zaufania predyktorami są: społeczna odpowiedzialność, miłość i troska oraz odpowiedzialność indywidualna. Wszystkie wymiary chrześcijańskiego charakteru w jakimś stopniu objaśniają wyniki dla dwóch wymiarów VAVS: gniewu – łagodności oraz lenistwa – pracowitości.

Dla obrazu siebie (stan i stabilność łącznie) predyktorem może być odpowiedzialność osobista (OOs) oraz praktyka miłości i pokoju (MiP).

Tab. 5. Wyniki podsumowania analizy regresji wiary, nadziei i miłości oraz cnót teologalnych i chrześcijańskiego charakteru łącznie

Zmienne zależne	SCW parametr	SEN parametr	SCM parametr	S-N-M 'razem' parametr	SCCA+S-N-M (SC) parametr
FAITHS_CZEST	0.69***	0.48***	0.64***	0.21***	0.13***
FAITHS_WAZN	0.78***	0.61***	0.74***	0.25***	0.16***
SPR-w.og.	-0.76***	-0.52***	-0.66***	-0.22***	-0.13***
SPR-KrW	-0.38***	-0.24***	-0.29***	-0.11***	-0.06***
SPR-RCS	-1.14***	-0.82***	-1.02***	-0.35***	-0.21***
SPR-SDe	-1.14***	-0.79***	-1.01***	-0.34***	-0.19***
VAVS-Pycha	-0.04 n.i.	-0.01 n.i.	-0.03 n.i.	-0.01 n.i.	-0.01 n.i.
VAVS-Chciwość	-0.17***	-0.13***	-0.17***	-0.05***	-0.04***
VAVS-Nieczystość	-0.16***	-0.11***	-0.15***	-0.05***	-0.04***
VAVS-Łakomstwo	-0.13***	-0.09***	-0.11***	-0.04***	-0.03***
VAVS-Zazdrość	-0.03 n.i.	-0.01 n.i.	-0.01 n.i.	-0.01 n.i.	0.01 n.i.
VAVS-Gniew	-0.09**	-0.06*	-0.09**	-0.03**	-0.02***
VAVS-Lenistwo	-0.09**	-0.06**	-0.09**	-0.03**	-0.03***
SESS-SSES – w. ogólny	-0.00 n.i.	0.01 n.i.	-0.00 n.i.	0.00 n.i.	0.00 n.i.
SESS	-0.05 n.i.	-0.02 n.i.	-0.04	-0.01 n.i.	-0.00 n.i.
SSES	0.07 n.i.	-0.06 n.i.	0.04 n.i.	0.02 n.i.	0.02 n.i.
Wiek	6.71***	5.81***	6.45***	2.11***	1.44***

p<0.05*, 0.01**, 0.001***, 0001****

Częstotliwość praktyk religijnych w rodzinie można przewidywać najbardziej poziomem cnót wiary i miłości, a w mniejszym stopniu poziomem nadziei. Przypisywana tym praktykom ważność jest najbardziej przewidywalna poziomem wiary, miłości i nadziei.

Wielkość deficytu cnót teologalnych na czele z wiarą i miłością pozwala przewidywać stopień odrzucenia chrześcijaństwa, skłonność do dekonwersji (apostazji) oraz w mniejszym stopniu do przeżywania kryzysu religijnego. Ogólnie negatywna postawa wobec religii jest objaśniana przez poziom wszystkich trzech cnót teologalnych.

Także nasilenie niektórych przywar charakteru daje się przewidzieć w istotnym, choć niewielkim stopniu na podstawie wyników w poziomie cnót teologicznych. Ich osłabienie objaśnia pojawianie się większości wad: chciwości, nieczystości, łakomstwa, gniewu i lenistwa. Nie dotyczy to pychy ani zazdrości. Ponadto im starszy wiek, większą wartość osiąga poziom badanych cnót chrześcijanina. Wyniki analizy regresji nie oznaczają zależności przyczynowo-skutkowej.

4. Podsumowanie oraz sugestie badawcze i pastoralne

Wydaje się, że najważniejszym efektem tych badań jest zoperacjonalizowanie wszystkich trzech cnót, ich empiryczny pomiar oraz przebadanie ich powiązań z siedmioma przywarami vs cnotami. Interesujące jest również unaocznienie relacji pomiarów cnót teologalnych z pomiarem cnót charakteru chrześcijańskiego. Celem zwrócenia uwagi na czynnik środowiska religijnego wychowania uwzględniono częstość praktyk religijnych w rodzinie oraz przypisywane im znaczenie. Wyniki potwierdzają doniosłość praktyki wiary w rodzinie dla wzrostu w cnotach. W celu sprawdzenia znaczenia kontekstu kościelnego (instytucjonalnego) dla życia wg cnót teologalnych zastosowano próbkę złożoną z twierdzeń kwestionujących wiarę i przynależność religijną. Potwierdziło się potoczne przeświadczenie, że deficyt cnót w relacji z Bogiem skutkuje trudnościami w relacji z Kościołem. Dla uwzględnienia także tła psychologicznego do metod badawczych wprowadzono pomiar funkcji psychologicznych i obrazu siebie. Okazało się, że te zmienne w niewielkim stopniu rezonują oddziaływaniem cnót, co również jest informacją wartościową psychologicznie i pastoralnie.

Potwierdziło się założenie o istnieniu u badanych osób pozytywnych korelacji między stopniem przeżywania cnót teologalnych a praktykami religijnymi w rodzinie, charakterem chrześcijańskim i negatywną bądź doświadczającą kryzysu religijnego postawą wobec religii oraz w mniejszym stopniu z większością wad vs cnót głównych. Natomiast poniekąd jedynie śladowo potwierdziły się hipotezy w zakresie obrazu siebie i funkcji psychicznych. Związek z praktyką cnót

mają także: wiek, poziom wykształcenia i zarówno przynależność religijna jak i autodeklaracja religijna. Nie wszystkie założone hipotezy zostały potwierdzone, co również stanowi ważne informacje dotyczące życia religijnego w aspekcie przeżywania cnót teologalnych, cnót charakteru chrześcijańskiego, aspektów charakteru wyznaczonych przez zestaw siedmiu przywar i cnót. Ważny byłby wgląd w szczegóły ujawnionych badaniami informacji oraz ich analiza. Np. stwierdzony brak powiązania między cnotami teologalnymi oraz pychą vs pokorą oraz zazdrością vs zaufaniem, znaczący dla rozumienia problemów duchowości chrześcijańskiej. Czyżby łaska cnót nie modyfikowała pracy nad charakterem w tych obszarach? Należałoby szukać odpowiedzi, gdzie leży duchowe źródło dla tych aspektów formacji religijnej.

Do badania cnoty wiary i miłości autor na użytek tych badań opracował krótkie metody badawcze: Skalę Cnoty Wiary i Skalę Cnoty Miłości. Wydaje się jednak, że zarówno Skala Eschatologicznej Nadziei, jak w/w metody własne nie obejmują szerszego spektrum treści cnót teologalnych. Zaletą powyższych metod jest ich krótkość, natomiast wadą jest to, że jakby pomijały pewne treści katolickiego nauczania na temat tych cnót. W tworzeniu doskonalszych wersji warto byłoby uwzględnić aspekt sytuacyjny ich praktyki.

Warte zauważenia jest jedynie śladowe powiązanie cnót chrześcijańskich z obrazem siebie. Po części może to być skutkiem zastosowanej metody, bardzo krótkiej, włączonej na zasadzie pilotażu. Jest też niewykluczone, że brak korelacji może świadczyć o tym, że przeżywanie wiary nadziei i miłości oraz ich rozprowadzenia w aspektach chrześcijańskiego charakteru nie modyfikuje psychologicznego poczucia własnej wartości, a zatem jest ukierunkowane na Boga i innych ludzi. To jednak należałoby zweryfikować w bardziej pogłębionych badaniach. Z kolei nieliczne powiązania cnót teologalnych z preferencjami poznawczymi są zrozumiałe psychologicznie, ponieważ receptywność łaski wiary, nadziei i miłości, wrażliwość na nią i współpraca przebiegają na płaszczyźnie przede wszystkim duchowej, interpersonalnej, na co wskazuje rezonans w kierunku introwersji i uczucia.

Podsumowując w badaniach kwestię cnót teologalnych i charakteru chrześcijańskiego, autor chciałby także zwrócić uwagę na ważność nauczania o cnotach teologalnych, kardynalnych i głównych (i pomoc w ćwiczeniu się w nich) w przepowiadaniu katechetycznym i homiletycznym. Dla wielu ludzi byłaby to profilaktyka ochronna przed popadaniem w niewiarę, obojętność i bezsens, promocja szlachetnego życia kształtowanego roztropnością, sprawiedliwością, męstwem, umiarkowaniem itd., a także pomoc w pozbywaniu się nawyków złego, regulowanego pożądaniami bądź sytuacjami niemoralnego stylu życia, wychodzenia z uzależnień, a w ten sposób do duchowego wzrastania. Pomoc w kształtowaniu, w postępie w cnotach (przymiotach charakteru) boskich i ludzkich, czyli „wzrastanie w łasce u Boga i u ludzi” winno mieć ważne miejsce nie tylko w programie elitarnych prawdzi-

wie chrześcijańskich, katolickich szkół, stowarzyszeń czy elitarnych formacji, np. skautingu, ale także w poważnym przygotowaniu do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej – przy nieodzownej współpracy z rodzicami (i nauczycielami) – w naszych warunkach w okresie od I Komunii Świętej do dojrzałego przyjęcia sakramentu bierzmowania.

Bibliografia

- Bilczewski J., *Charakter: list pasterski arcybiskupa Józefa Bilczewskiego do uczniów szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, cz. 2, *Charakter chrześcijański*, Poznań-Warszawa 1920.
- Błażejewska T., *Miłość jako postawa*, „Zdrowie Psychiczne”, 1953, nr 5 (24), s. 34-39.
- Brud P. P., Ciecuch J., *Polish adaptation of the Vices and Virtues Scales (VAVS)*, „Mental Health, Religion & Culture”, 2020, nr 6 (23), s. 494-506.
- Boyd C. A., Timpe K., *The theological virtues: be good, by God!*, w: *The virtues: a very short introduction*, red. C. A. Boyd, K. Timpe, Oxford 2021, s. 71-88.
- Chaim W., *Autoportret charakteru chrześcijanina a jego religijność i osobowość*, „Resovia Sacra”, 2021 (28), s. 9-43.
- Chaim W., *Wpływ praktyk religijnych w rodzinie na religijność i osobowość w okresie wschodzącej dorosłości*, „Resovia Sacra”, 2022 (29), s. 49-84.
- Chaim W., *The Polish adaptation of the Francis Psychological Type and Emotional Temperament Scales (FPTETS): an overview of recent research*, „Mental Health, Religion & Culture”, 2022, nr 22 (69), s. 1-11.
- Francis L. J., *Faith and psychology. Personality, religion and the individual*, London 2005.
- Johann R., *Wiara, nadzieja, miłość*, Warszawa 1971.
- Kim S., *Development and validation of a Scale for Christian Character Assessment of University Students*, „Religions”, 2017, nr 5 (8), s. 1-10.
- Lambert N. M., Dollahite D.C., *Development of the Faith Activities in the Home Scale (FAITHS)*, „Journal of Family Issues”, 2010 (31), s. 1442-1464.
- Malkiewicz M.M., *Pojęcie nadziei w różnych koncepcjach psychologicznych*, „Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio”, 2019, nr 4 (40), s. 95-111.
- Mattison III W. C., *Can Christians possess the acquired cardinal virtues?*, „Theological Studies”, 2011 (72), s. 558-585.
- Miller-Perrin C., Krumrei Mancus E., *Faith from a positive psychology perspective*, Berlin/Heidelberg 2015.
- Stronge, S., Bulbulia J., Davis D. E., Sibley C.G., *Religion and the development of character: personality changes before and after religious conversion and deconversion*, „Social Psychological and Personality Science”, 2021, nr 5 (12), s. 801-811.

- Titus C. S., Scrofani P., *The art of love: a Roman Catholic psychology of love*, "Journal of Psychology and Christianity", 2012, nr 2 (31), s. 118-129.
- Tjeltveit A. C., *Psychology returns to love ... of God and neighbor-as-self: introduction to the special issue*, "Journal of Psychology and Theology", 2006, nr 1 (34) s. 3-7.
- Uchnast Z., *Osobowa postawa wiary: model jakościowej analizy*, „Roczniki Filozoficzne”, 1999, nr 2, s. 33-53.
- Vost K., *Siedem grzechów głównych. Pokonywanie wad i słabości ze św. Tomaszem z Akwinu*. Poznań 2020.
- Witvliet C. V., Hall M. E., Exline J., Wang D. C., Root Luna, L M., Van Tongeren, D. R., Myers, D. G., Abernethy, A. D., Vitvliet, J. D., *The Eschatological Hope Scale: Construct development and measurement of theistic eschatological hope*, "Journal of Psychology and Christianity", 2022, nr 1 (41), s. 16-35.

Streszczenie

Celem przedstawionych w artykule badań było dostarczenie metody do pomiaru trzech cnót teologalnych, nadprzyrodzonych: wiary, miłości i nadziei, definiowanych w kontekście tradycji biblijnej i teologii chrześcijańskiej oraz próba znalezienia zmiennych religijności i osobowości powiązanych z praktykowaniem tych sprawności. W tym celu autor artykułu wykorzystał istniejącą *Skalę Eschatologicznej Nadziei* oraz skonstruował dwie krótkie metody do pomiaru cnót wiary i miłości: *Skalę Cnoty Wiary* i *Skalę Cnoty Miłości*.

Badaniami objęto 259 dorosłych osób. Przy pomocy analizy skupień wyodrębniono dwie grupy osób; jedną potwierdzającą praktykę (postawę) cnót wiary, miłości i nadziei oraz drugą grupę przejawiającą deficyt (brak) postaw wiary, miłości i nadziei w relacji z Bogiem.

Stopień powiązania między postawami wiary, miłości i nadziei a zmiennymi religijności i osobowości sprawdzano metodami korelacji, porównania istotności różnic między średnimi oraz analizą regresji. Uzyskane wyniki wskazują na bardzo istotne pozytywne powiązania między poszczególnymi cnotami teologalnymi a częstością i ważnością praktyk religijnych w rodzinie (FAITHS), wymiarami chrześcijańskiego charakteru (SCCA) oraz negatywne powiązania z krytycznym stosunkiem do religii (kryzys religijny, odrzucenie chrześcijaństwa, dekonwersja). Również istotne negatywne powiązania cnót wiary, miłości i nadziei stwierdzono z pięcioma przyzwami i sprawnościami (VAVS): chciwość vs hojność, pożądlivość vs czystość, łakomstwo vs wstrzemięźliwość, gniew vs cierpliwość, lenistwo vs pracowitość. Nieliczne i słabe związki stwierdzono między cnotami teologalnymi a funkcjami psychologicznymi

FPTETS (ekstrawersja – introwersja, myślenie – uczucie) oraz obrazem siebie. Porównywane grupy różnią także wiekiem, poziomem wykształcenia i autodeklaracją religijną.

Przedstawione ustalenia wymagają dalszych badań, w tym dopracowania metod badawczych obejmujących cnoty teologalne, uwzględniających kontekst sytuacyjny ich praktyki oraz poszerzenia zmiennych objaśniających funkcjonowanie. Zwrócono uwagę także na zastosowania pastoralnie w chrześcijańskim wychowaniu i przepowiadaniu.

Słowa kluczowe: cnoty teologalne, przywary i cnoty, chrześcijański charakter.

THEOLOGICAL VIRTUES (EMPIRICALLY) AND THEIR RELIGIOUS AND PSYCHOLOGICAL CORRELATES

Summary

The aim of the research presented in the article was to provide a method for measuring the three theological, supernatural virtues: faith, love and hope, defined in the context of biblical tradition and Christian theology, and an attempt to find the variables of religiosity and personality related to the practice of these virtues. For this purpose, the author of the article used the existing Scale of Eschatological Hope and constructed two short methods for measuring the virtues of faith and love: the Faith Virtue Scale and the Virtue of Charity Scale.

The study included 259 adults. With the help of cluster analysis, two groups of people were distinguished; one confirming the practice (attitude) of the virtues of faith, love and hope, and the other group manifesting a deficit (lack) of attitudes of faith, love and hope in their relationship with God.

The degree of association between attitudes of faith, love and hope and variables of religiosity and personality were examined using correlation methods, comparison of the significance of differences between means and regression analysis. The results indicate very significant positive associations between individual theological virtues and the frequency and importance of religious practices in the family (FAITHS), dimensions of Christian character (SCCA), and negative associations with a critical attitude to religion (religious crisis, rejection of Christianity, deconversion). Also, significant negative associations of the virtues of faith, love and hope were found with the five vices and virtues (VAVS): greed vs generosity, lust vs chastity, gluttony vs temperance, anger vs patience, laziness vs diligence. Few and weak relationships have been found between theological virtues and the psychological functions of FPTETS (extroversion – introversion, thinking – feeling) and self-image. The compared groups also differ in age, level of education and religious self-declaration.

The presented findings require further research, including the refinement of research methods covering theological virtues, taking into account the situational context of their practice, and the extension of variables explaining functioning. Attention is also paid to pastoral applications in Christian education and preaching.

Keywords: theological virtues, vices and virtues, Christian character.